

Széchenyi Ágnes

Az orosz (b)irodalom recepciója Magyarországon (1825–1945)

Egyetlen nemzet (nagyhatalom) irodalmának magyar recepcióját sem befolyásolta olyan mértékben a politika, mint az orosz, majd utóbb a szovjet irodalomét. A viszonylat a múltban is, a közelmúltban is bonyolult, összefüggések, viszonyrendszerek hálójával írható le. Elemzésünk – mely csak vázlata lehet ennek a hatalmas témának – nem az esztétikai szempontokat helyezi középpontba, noha el sem tekint azoktól, lévén az irodalom az esztétikum egyik megjelenési formája. A nagy, közvetlenül vagy közvetve a politika által befolyásolt nagy tendenciákra utalunk. Elsősorban is az ellenséges érzület és félelem igazgatta ezt a recepciós folyamatot, illetve utóbb a nagy kísérletnek kijáró őszinte eszmei rokonszenv, az azonosulás, sosem felejtve a félelmet, aztán keveredve az elvárásoknak való megfeleléssel, a szervilizmussal. A reformkorban mélységes ellenszenv, a cári despotizmustól való félelem övezte az oroszokat, mert az orosz birodalom működése csak módszereiben és politikai praktikuma egyes vonásaiban különbözött a Habsburg abszolútizmustól. Ezt a vonást erősítette a dekabristák mozgalmanak szétverése is,¹ majd természetesen a cári csapatoknak az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverésében játszott szerepe. Húsz év múltán aztán már a felforgató anarchista agitátoroktól rettegetek Magyarországon.² Fontos különbség a két ország között, hogy Oroszország független, önálló és rettegett állam volt, míg mi az Osztrák Birodalom alárendelt része. Hasonlóság azonban mindkét ország megkésettisége a nyugat-európai államokhoz képest, hogy elhúzódott a feudalizmus, megkésett a városiasság és a polgárság kialakulása.³ Az orosz irodalom korai recepciójának sajátossága, hogy az itthoni befogadás kronológiája nem mindig követi az orosz irodalom fejlődésmenetét, s ekként az ismeret és a fokozott recepció, azaz a hatás is ellentmondásos.⁴ A recepció elcsúszásaihoz hozzájárul még az is, hogy az orosz irodalom olyan „patologikus” kronológiát, kiadás- és hatástörténeti diszkontinuitást, térbeli távolságokat (emigrációkat) mutat fel, mint feltehetően egyetlen más irodalom sem. Hatalmas horderejű, valóban világpolitikai jelentőségű belső történések hoztak olyan tragikus személyes életrajzokat, amely az orosz olvasó számára sem tette lehetővé a folyamatos olvasást. Az orosz irodalom utóbbi kétszáz éve

¹ Többek között Széchenyi István 1826-os naplója is egyidejűleg ad erről hírt. Széchenyi István: Napló. Válogatta, szerkesztette, a fordítást ellenőrizte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta Oltványi Ambrus. Budapest, 1978, Gondolat, 452. o.

² Batthyány Lajos 1870-es újratemetése alkalmából az anarchista Bakunyin és Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének életbeli alakja, Nyecsajev Magyarországon jártak, mint ezt az Internacionálé magyarországi működését figyelő korabeli belügyminiszteri jelentések is komoly rettegéssel említik. Az epizód Jókai Mórt is foglalkoztatta *A jövő század regényére* készülve, illetve *Asszonyt kísért – Isten kísért* című kisregényében a magyar „Bakunyintanítványok” torzképét is megrajzolja. BONKÁLÓ Sándor tévesen nevezi meg a Dosztojevszkij figura nevét tanulmányában: Az orosz messiánizmus. *Nyugat*, 1925. I. köt., 373–382. o.

³ Ennek nagyon jellemző adaléka, hogy egyik országban sem spontán önszerveződéssel, hanem *rendeleti* úton született meg a sajtó a XVIII. század elején. I. Péter 1702-ben adott ki rendeletet az első komoly lap megalapítására, Mária Terézia 1703-ban.

⁴ Példa erre, hogy Gogol több műve megelőzte Puskin verseinek első fordításait, vagy az, hogy a kezdeti Turgenyev recepció (1859, 1863) hamarabb következett be, mintsem az *Anyegin* első teljes fordítása megjelent volna (Bérczy Károly, 1866).

tulajdonképpen négy irodalomból áll: a hivatalos otthoni, az emigráns, az otthoni szamizdatos és a külföldi orosz nyelvű, tamizdatos részek összességéből.⁵

Oroszország és az orosz nyelv eleve egzotikumot jelentett Európa számára, ez sokáig, még a nyugatosok munkásságát is befolyásolóan nehezítette a recepciót, ami elsődlegesen német, s részben francia közvetítéssel érkezett el hozzánk. A nyelvi elszigeteltséget döntően az első világháború változtatta meg, a tömeges hadifogság. Példaként csak egyetlen esetet említünk, a *Nyugat* szerkesztőinek egyike, Gellért Hugó már 1914-ben orosz hadifogságba esett, ahonnan csak 1922-ben szabadult, és orosz feleséggel tért haza. Nyelvtudása révén a *Nyugat*ban illetve a folyóirat kiadásában megjelenő *Az Artamonovokat* (1926), Ilf-Petrov művet, a *12 széket* (1934), a *Klim Szamgin életét a Mai orosz dekamenront* (1936) ő fordítja. A zökkenések, a közvetítő fordítások gyengeségei erősen befolyásolták a kezdetben kialakuló képet. Figyelembe veendő még az is, hogy ha a befogadó (magyar) irodalomban mutatkozik olyan analóg társadalmi jelenség, amit az orosz példa még elmélyítene, milyen mértékig képes a műfordító visszaadni az eredeti szöveg atmoszféráját, jellegét abban az esetben, ha a befogadó irodalom még nem rendelkezik például a realista prózában kidolgozott nyelvi eszközökkel? Így, mivel a magyar irodalom erősen líra-központú, a kezdeti Turgenyev-fordítások nemcsak romantikus, de szentimentális irányba színezik át az eredeti szöveget, mint Zöldhelyi Zsuzsa észleli.⁶ A russzista meglátása időrendileg azért is lényeges, mert Gogol ekkorra már halott, az éles kritikus itthoni recepciója alig indul el, illetve akadozik, és mert közel egyidőben vagyunk már a két nagyregény, a *Háború és béke*, illetve a *Bűn és bűnhődés* születésével. A magyar irodalom még líra-központú, s az idegen prózai művekből is inkább a lírával telített művek vonzzák. A magyar recepcióban Puskin verses regényének és Turgenyev lírai prózájának elemei összefonódnak: 1866-ban jelenik meg az első *Anyegin*-fordítás.⁷

Az *Anyegin* megjelenésével párhuzamos az elő magyar nyelvű, német közvetítőkre alapozó, orosz költői antológia is.⁸ Az *Anyegin* fogadtatásában egyéni hang Arany Lászlóé. Arany ugyanis – a kortársakkal ellentétben – realista műnek fogta fel a *verses regényt*, s mikor maga is írt egyet (*Déliabok hőse*, 1872) szembeszökő volt *Anyegin* és Hübele Balázs nemcsak környezetének, de értelemkereső élete kisiklásának hasonlósága is.

Az 1870-es éveket itthon Gogol uralja, a társadalmi szatíra hangja a legfőbb új. Gogol recepciójának súlypontja ezzel most műveinek eddig rejtve maradt *szatirikus, leleplező* vonásaira esik. A *Revizor* előszavában a fordító az egyelőre még gyér magyar társadalomkritikai műveket is megvédi, amikor emlékeztet az 1845-ben megjelent Eötvös-regény, *A falu jegyzőjének* fogadtatására. „Sokan még most is haragusznak Gogolra ezen művéért, és az emberi természet beszennyezésének állítják, egész Oroszország szégyenét látják benne ábrázolva és olyanoknak festve az orosz viszonyokat, melyek a külföld előtt is az ország hitelét végképp megsemmisítik. Hasonlót mi is tapasztaltunk akkor, midőn Eötvös József Falu jegyzője jelent meg, amely olyan hatást gyakorolt, hogy egynémely magyarfaló német író még most is egyedüli forrásul veszi a magyar viszonyok illusztrálására, mi azonban rég meggyőződünk arról, hogy az ilyen, céljában

⁵ Erről megvilágító pontossággal és kimerítő alapossággal ld.: HETÉNYI Zsuzsa: „Csonka” Oroszország? Fordítási fehér foltok – ami az oroszprózáról alkotott magyar képből kimaradt. In GÁRDOS Bálint – PÉTER Ágnes – RUTKAY Veronika – TIMÁR Andrea – VINCE Máté (szerk.): *Idegen költők – örök barátaink. Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben*. Budapest, 2010, L'Harmattan, 191–218. o. A német irodalom tagoltsága természetes folyamat volt, a Hitler kiváltotta emigrációt, majd Németország kettéosztását kisebb következményű megrázkódtatásnak értelmezem.

⁶ D. ZÖLDHELYI Zsuzsa: *Orosz irodalom magyar szemmel I*. Budapest, 1985, Tankönyvkiadó, 53. o.

⁷ Bérczy Károly fordítása az Áprily Lajos-verzióig (1952) 21 kiadásban jelent meg.

⁸ ÉSZAKI FÉNY. Puskin Sándor és Lermontoff Mihály után fordította ZILAHY Imre. Pest, 1866, Emich Gusztáv.

nemes művet, mely a maga idején, általános költői belértékén kívül, a társadalmi téren is sok jó és nagy eredményeket szült...”⁹ Az önkritikát nélkülöző nacionalizmusok ismert és a magyar irodalomban is, a szovjet korszakban is visszatérő érvkészlete jelentkezik a szemléletmódban. Politikai okai is voltak a népszerűségnek illetve népszerűsítésnek. A monarchia 1871-ben külpolitikailag elkötelezte magát Németország mellett, a föderalizmus szláv hívei, nemzetiségei viszont Oroszország felől vártak segítséget. Újból felerősödött a pánszlávizmustól való félelem, s ebben a hangulatban jól jött, hogy az orosz írókkal lehet a cári Oroszország ellen agitálni. (Emlékeztetek arra, milyen sokan éltek emigrációban [Turgenyev, Herzen, Gogol stb.], s milyen sokan járták meg a kaukázusi, szibériai száműzetés poklát [Puskin, Dosztojevszkij stb.]) A monarchiában élő szlávokat 1875-től érintette a Tisza-kormány erőszakos magyarosító politikája és iskolapolitikája.

Az 1877/78-as orosz-török háború alatt erősen felszított közvélemény is befolyásolta a magyar írókat. Jókai egyfelől törökbarát nyilatkozatokat tett közzé a sajtóban, s az oroszok ellen foglalt állást egy versében Arany János is (*Plevna*). Jókai részéről az újságcikkek politikai állásfoglalást jelentettek. Írói érdeklődését és rokonszenvét azonban természetesen nem érintette a háború. Hogy mégis említjük, azért tesszük, mert fontosnak tartjuk az egyre inkább jelentkező (nem irodalmi) *közvélemény* jellemzését is.¹⁰ 1879-ben jelent meg a dekabristákról írott regénye, a *Szabadság a hó alatt vagy a zöld könyv*. Sokáig az a téves nézet uralkodott a regénnyel kapcsolatban, hogy Jókai a fantáziájára támaszkodott, mígnem a regény kritikai kiadása – melyet D. Zöldhelyi Zsuzsa rendezett sajtó alá – közre nem adta Jókai saját feljegyzéseit forrásairól.¹¹ S az orosz irodalom fogadtatásának kutatói azt is tudni vélik, Turgenyev *Küszöbön* című regényének itthoni megjelenését az késleltette, hogy a bolgár származású főszereplő a törökök ellen lázadt. A háborúval párhuzamosan még egy politikai természetű orosz hír uralta a magyar sajtót, az orosz narodnyikok terrorista csoportjáról szóló beszámolók. Turgenyevet ekkor Európaszerte jósként ünneplik, mert az *Apák és fiúkban* megrajzolta a nihilista előképét. Felértékelődik a regény, napvilágot lát egy újabb Turgenyev kötet is magyarul, a *Töretlen föld*, megjelenése előtt Jókai lapja, *A Hon* ezt is ismerteti. A *Töretlen földben* Dosztojevszkij *Ördögök* című regénye (1869), a Nyecsajev-ügy és a narodnyik perek tükröződnek. Erősödik az anarchisták körüli polémia is, a nihilizmus és az anarchizmus rokonértelmű kifejezésekké lesznek az európai szótárakban. Ennek a korszaknak az eredménye, hogy megjelenik Csernyisevszkij *Mit tegyünk* című regénye is magyarul (Sasvári Ármin, 1877). Ez utóbbi regény jelentős csonkításokkal látott csak napvilágot, a kiadásból hiányzik az utópista-szocialista szereplő álma, a hivatásos forradalmár alakja.¹²

Az 1880-as évtizedben ér el *Tolsztoj* és *Dosztojevszkij* is Magyarországra. Az ő recepciójukra jellemző, hogy általában véve is késve jutottak el külföldre, így hozzánk is. A *Háború és béke* 1885–86-ban jelent meg először magyarul Ráth Mór kiadásában. A kiadáson nem találunk adatot arra vonatkozóan, hogy ki fordította a regényt és milyen nyelvből. Péterfy Jenő kritikája nem

⁹ Szentkirályi Albert előszava a *Revizor* kiadása elé. Kisfaludy Társaság, 1875.

¹⁰ Ezt a distinkciót Jókai korábban is megtette. 1867-ben írta: „Az orosz diplomáciától visszariadunk, mert a rideg abszolutizmust képviseli: kárhoztatjuk benne nem az oroszot, de az abszolutizmust, mely elveinknek ellensége, akármilyen nemzettől jön.” Kivel szövetkezzünk? *A Hon*, 1867. szeptember 3. 4. o.

¹¹ JÓKAI MÓR: *Szabadság a hó alatt vagy a „Zöld könyv”* (1879), I–II. kiad., s. a. r.: D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 36–37) 231–256. o.

¹² A regények kiadása könnyű üzlet volt, mert Oroszország nem csatlakozott az 1886-os berni és az azt kiegészítő egyéb nemzetközi szerzői jogi egyezményekhez. Ekként nem kellett utánuk jogdíjat fizetni, s a szövegcsontkításokat sem kérték számon sem a szerzők, sem a nevükben más. PALÁGYI Róbert: *A magyar szerzői jog könyve*. Budapest, 1957, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 85. o., 144. o.

mint feltevést, hanem mint tudott tényt közli, hogy a fordítás franciából készült, s elégedetlen egyrészt a ténnyel, hogy nem eredetiből készült az átültetés, holott erre már volna lehetőség, illetve békétlen annak minőségével is.¹³ A szöveg – Péterfy szerint – minden hibája ellenére – gyakorlott fordító munkája lehetett, mert nem mutatja a korban szokásos gallicizmusokat és germanizmusokat. Csakhogy „vandalizmussal” és „stílushamisítással” vádolja a névtelen fordítót, és elmarasztalja a „szépirodalmi gyáripar” részeként működő kiadót is, amely „első sorban olcsó fordítást keres, s így terjed a miasma vígan és meggátolatlanul”. A kiadás csak majdnem teljes: a francia fordítással egyező módon nagyrészt elhagyja a hatalmas történetfilozófiai epilógust. Tolsztoj regényében kettős arcot lát: „[a]z egyik a valóságnak apró, éles, néha bántóan éles vonásait mutatja; a másikon minden határozottság hiányzik, alaktalan érzelmek árnya vonul át rajta, s tekintete a messzeségbe mered, egykedvűen, mozdulatlanul. S ez a kettősség magában Tolsztojban is megvan. A művész benne bámulatatos finomsággal és majdnem epigrammatikus éllel látja és rajzolja meg a valóság részleteit, de ugyanakkor feltámad benne egy pszichológus is, ki a művész munkáját bírálva kérde: mit jelent mindez? Van-e a valóságnak valami mélyebb értéke?” Majd megállapítja, hogy Tolsztoj nem realista: „amely nyugodt kezű s biztos szemű rajzoló, oly nyugtalanul fürkészi alakjaiban a lelket.” Tolsztoj realizmusa mögött Péterfy „alaktalan idealizmust” lát, „filantrópot és misztikust”, s végül megállapítja, hogy „a megfigyelőből, fájdalom! apostol” lett”. A „rajz modorát” az ezüstműves termékéhez hasonlítja, de azt állapítja meg, hogy a „nagyjából kivert, félig elkészült márványszobornak nagyobb az értéke”.

A regény másik magyar kritikusa a már említett Reviczky volt. Turgenyev ismeretében „csak a még mindig igen díszes második helyre” teszi a *Háború és béke* „nagy erkölcsű íróját”. A *Magyar Salon*ban terjedelmes írásban kalauzolja a magyar olvasókat. Tolsztoj főművének tekinti a regényt, noha „regénynek sem mondható [...] mert nincs sem egységes szerkezete, sem igazi hőse, sem az események végtelen sokaságából kikerekíthető meséje”. De a mű „részleteiben csaknem páratlanul áll a modern elbeszélő irodalomban”. A naturalisták minden eszközét, fogását feltalálja a műben, de Tolsztoj mégsem kelt undort, mint legtöbbször a franciák. Ami itt feltalálható, az „a homéri naivitás egy neme”. (A Homéroszhoz hasonlítás a regény értékelésének visszatérő eleme, s magára Tolsztojra megy vissza, bár nem tudjuk, a hasonlítás idézet-e vagy sem. Flaubert viszont – Tolnai Lajos idézi – Shakespeare-hez hasonlította Tolsztojt.¹⁴) Egyedül áll ez az elemző ismertetés abban, hogy a világirodalomban is elhelyezi a szerzőt, megkülönböztetve az egyéni véleménynyilvánítástól tartózkodó fölénytől („*impassibilité*” – Stendhal, Flaubert, Goncourt-ék) és a közelebről meg nem nevezett angol mesterek nagyon is szubjektív iróniájától.

Homéroszhoz mérik a regényt epikai bősége és terjedelme okán is. „Az élet átlagos képét akarja nyújtani Tolsztoj. Elkerüli a kivételes helyzeteket, nem szedi szét, mint az analízis mesterei az érzelmeket parányikra, nem állít semmit az élére, s nem megy el a végletekig [...] Egészen sajátos ösztön az, amely megóvja Tolsztojt, hogy a szenvedélyek rajzán túlmenne az átlagos középmentéken. Balzac vagy a vele rokon Kemény Zsigmond, Dosztojevszkij vagy Zola rendes mértéket meghaladó, túltengő szenvedélyű embereit itt hiába keresnők.” Megkülönböztető jegyét az orosz jellemek megrajzolásában látja. Történelmi érzéke hibás – gyűlöli Napóleont – s ekként

¹³ Radó György azonosította is a kiadást: Comte Léon Tolstoï- La Guerre et la Paix. Roman historique. Traduit avec l'autorisation de l'auteur par une Russe. Tomes 1–3. Paris, 1884, Librairie Hachette et Cie.. PÉTERFY Jenő: Háború és béke. Történelmi korrajz. Írta gróf Tolsztoj Leó. Budapest, 1885, Ráth Mór, 1–87. írását ld. *Budapesti Szemle*, 1888, 141–144. o.

¹⁴ TOLNAI Lajos: Háború és béke. *Irodalom*, 1887/1, 14–15. o.

a mű korrajznak elfogadhatatlan. Pesszimizmust lát a regényben, de az író szelleme abban különbözik a többi pesszimizistától, hogy „kiengesztel, kibékít. Neki a föld nem pokol, se nem mennyország, hanem tisztítóhely mely szenvedésekkel közt vezet a lélek nyugalomához”. Reviczky és Péterfy is egyetértenek abban, hogy Tolsztoj „apostoli” nézetei művészetének rovására mennek, és „egész evangéliumi működésében aligha lesz századrész annyi gondolat, mint amennyi érdekes alakja van ennek az előttünk fekvő regénynek”.

A Tolsztoj fordítások későbbi története is lényeges és jellemző. Bródy Sándor (Ambrus Zoltánnal és Gárdonyi Gézával) indított, a francia és orosz irodalmi áramlatok felé tájékozódó *Jövendője* (1903), mindjárt az első számában kezdi közölni a *Háború és béke* új, az orosz eredetiből készült fordítását, 3-4 oldalas folytatásokban. A fordító személyét máig homály övezi, a szöveg nem teljes, a közölt folyamból is fejezetek maradtak ki, a nevek helyesírása következetlen. Két és fél esztendeig tartott a sorozat, s akkor félbemaradt. (1905-re esik Bródy öngyilkossági kísérlete, Gorkij bebörtönzése, ami ellen élesen tiltakoztak, az orosz japán háború és az első orosz forradalom.) De 1907-ben következett az első valóban hiteles, bizonyíthatóan oroszból készült magyar változat Ambrozovics Dezső fordításában, a Révai Kiadó 60 kötetes világirodalmi sorozatában.¹⁵ (Ugyancsak Ambrozovics nevéhez fűződik az Anna Karenina fordítása is [1905]). Tolsztojjal egyidőben érkezik el hozzánk Dosztojevszkij. 1888-ban jelenik meg a *Raszkolnyikov* és a *Karamazov testvérek* is (Szabó Endre, ill. Timkó István fordításában). Mindkét mű hírlapközlésekben kerül az olvasók elé, de míg a *Bűn és bűnhődés* rögtön könyv alakban is hozzáférhető, addig a Karamazovok fordítója nem talál kiadót.¹⁶ Dosztojevszkij – és korábban Turgenyev – gyakorta jelentkező *hírlapi* kalauza Szana Tamás volt.¹⁷ Elsőként a *Megszomorítottak és megalázottak* jelent meg magyarul [*A szenvedők* címmel, 1885], majd a *Raszkolnyikov* címmel a *Bűn és bűnhődés*[1888].¹⁸

Szabó Endre Reviczky nyomán kezdett az oroszok fordításába. 1890-ben még alig tudott Oroszországról, csak a cár, a kancsuka, a nihilisták fogalmát ismerte, s mindössze hat íróról volt tudomása: Gogolról, Turgenyevről, Dosztojevszkijről, Tolsztojról, Puskinről és Lermontovról. „Egyszer [...] Reviczky Gyulával haragos vitába keveredtünk. Ő azt állította, hogy az orosz irodalom nagy és virágzó, én meg azt, hogy az lehetetlen [...] Bennem volt az a nem tudom én hol vettem makacsság, hogy nem akartam semmit elismerni arról a »barbár« pátriáról.”¹⁹ Németül olvasta el Dosztojevszkij beszámolóját, a *Emlékiratok a holtak házából*, s rögtön azt érezte, meg kell tanulnia oroszul. (Tőle való az első magyarul írott orosz nyelvtan is.) Rendszeres ismeretterjesztő szerzője volt a *Nyugatnak*.²⁰ Megírta őt Krúdy Gyula,²¹ hálásan köszöntötte Füst

¹⁵ A sorozatban többek között Dickens és Thackeray, Balzac és Standhal, Cervantes, Bjørnson, Gogol és Turgenyev is megjelent.

¹⁶ REJTŐ István: Dosztojevszkij Magyarországon (1850–1945). In Kemény G. Gábor (szerk.): *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok történetéből*. II. köt., Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó, 302. o.

¹⁷ Szana Turgenyevről is írt tanulmányt. Ugyancsak ő volt Taine első magyarországi fordítója, az első, aki Walt Whitman és Edgar Allan Poe nevét leírta.

¹⁸ Lukács György híres, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című tanulmányában még 1919-ben is *Raszkolnikov*ként hivatkozik a *Bűn és bűnhődés*re.

¹⁹ SZABÓ Endre: Oroszországból. Úti emlékek. *Magyar Salon*, 1891, 145. o.

²⁰ SZABÓ Endre: Képek az orosz irodalomról. *Nyugat*, 1922/15–16, 1924. o., 1925. o.

²¹ „Mondják, hogy mostanság vannak pompás műfordítók. E kis országnak forrongó irodalma feszül és túlkívánkozik a határokon. Németország egy millió tárca elbeszélést fogyaszt el esztendőnként és legelterjedtebb német lapokban sűrűn találkozunk a magyar elbeszélők munkáival. Tíz esztendővel ezelőtt – ha ugyan emlékszik erre valaki, – az európai fordítók titkos jellel megbeszélték, hogy: gyertünk északra. Csehov – minden héten Csehov ment végig Európában a vonat alatt és a szürke köpenyeg talán a világ valamennyi újságjában megjelent. A fiatal költők háromlovas szánon óhajtottak nyargalni, havas fennsíkon és bundát hordani, mint Eugen Anyegin. Dosztojevszkij

Milán.²² Halálakor a *Nyugat* is búcsúztatta és kiemelte teljes hasonulását az általa fordított oroszúghoz: „Senki önála jobban nem hasonlított az orosz regények örökké visszatérő jellegzetes hőséhez, a becsületes, naiv, élhetetlen, gyámoltalan, keresztül-kasul jó és igaz emberhez.”²³ Szabó Endre nemcsak fordított, ismeretterjesztő munkája is nagy eredményeket hozott. A *Pallas Nagy Lexikonában* terjedelmes és alapos szócikkeket írt Belinszkijről, Csehovról, a dekabristákról, Dosztojevskijről, Gribojedovról, Herzenről, a nihilizmusról²⁴ és az orosz irodalomról (1893–1896).

A *Raszkolnyikov* megjelenése alkalmából Solymossy Sándor írt terjedelmes recenziót az itthon még ismeretlen szerzöröl a *Fővárosi Lapok*ban.²⁵ Kiemeli Dosztojevskij kegyetlenségét, s bár „óhajtja”, hogy minél többen olvassák, „e táplálék a mi közönségünkben még nagyon is koncentrált, nehéz, de nagyon is érdemes hozzászokni”. A „szláv faj” sajátosságait keresve azt állítja, „[n]agyon helytelenül vélekednek azok [...], kik az orosz nihilizmust a nemzeten rágódó időszakos betegségnek, izgatott emberek megtévelyedésének tartják. Korántsem fog ez az abszolutizmus bukásával megszűnni. Sokkal mélyebb a csírája, benn van a vérben, a levegőben. Majd minden műveltebb családból való orosz született nihilista.” Összehasonlítja a triászt: „Érdemes vizsgálni, mit tart minden egyes író leginkább kiirtandónak. Tolsztoj a külföldieskedést, Turgenyev a műveletlenséget, Dosztojevskij a vallástalanságot [...] Turgenyev hősei felületeseek, léha emberek, Tolsztojei hivalkodó majmok, Dosztojevskij alakjai erkölcsi alap híján lévő szkeptikusok.” Az emlékiratok és a feljegyzések alapján részletes életrajzot ad az íróról, s megtalálni véli az élet és az életmű kulcsszavait: ideges, gyöngye szervezet, elborult kedély, melankólia, rém, iszony, undorodás. A „lelki háborgás páratlan rajzát” ígéri az olvasónak, s kéri a fordítót, folytassa munkáját, hogy a többi Dosztojevskij mű is hozzáférhető legyen magyarul.

Hevesi Sándort – a Nemzeti Színház későbbi igazgatóját, ekkor még ifjú újságírót – is megfogja a regény.²⁶ Páratlan modern regénynek mondja a *Bűn és bűnhődést*, mely „a naturalizmus ocsmányságaitól és hóbortjaitól menten igazi költői mű hatását gyakorolja ránk [...] Zola statisztikát ír, Dosztojevskij költeményt – ez a különbség a két író között”. A fiatal, egyelőre a konvencionális, akadémiai folyóiratban, a *Budapesti Szemlében* publikáló Jászi Oszkárt is megfogják az oroszok, különösen Tolsztoj.²⁷

fenségesen, mint egy középkori járvány lépett ki a hómezők országából. Tolsztoj Kreutzer **Sonatája** nyomán pedáns német professzorok és professzornék bolondulnak meg. És kiásták Punint, kiásták Baburint, a mindenekfelett való, bús, őszi esték írója, Turgenyev Iván húsvéti mámorral került újra a földkerekségen elszórt ábrándos és búskomoly emberek kezébe. De jöttek mások is észak felől. Jöttek svédek, norvégok, dánok. Knut Hamsun a földgolyó minden szélességi fokán »csinált« írókat, utánérzőket, másolókat, kedves rajongókat. Az öreg Ibsen a hisztériás asszonyokat sípszóval összegyűjtötte a világ tájairól és nevüket Nóranak keresztelé. Majd finneket fogdostak serény horgászok és az északról eredett nagy folyam körülfolta Európát. *Az öreg Szabó Endre, a Dosztojevskij fordítója volt a legnépszerűbb ember Budapesten.*” KRÚDY Gyula: Író a kocsin. *Nyugat*, 1912/3, **293. o.** [Kiemelés az eredetiben – Sz. Á.]

²² „...nem tudok ugyan oroszul – s mégis szívem-lelkem az orosz íróké s az orosz népé – melyet szeretni és csodálni ök tanítottak meg. Ez az irodalom az én szívem irodalma s hogy ez lehetséges: azt itt most Szabó Endrének köszönöm meg! Az ő fordításait a magyar irodalom kincsei közé sorozom.” FÜST Milán: Szabó Endre fordításairól. *Nyugat*, 1921/6, **478–479.**

²³ KADOSA Marcell: Szabó Endre. *Nyugat*, 1924. 383. o.

²⁴ Az oroszok használta nihilizmus fogalmát – tudtommal – elsőként Vajda János írta le Magyarországon 1880-ban a *Pesti Hírlap*ban.

²⁵ SOLYMOSSY Sándor: A „Raszkolnyikov” írója. *Fővárosi Lapok*, 1888. november 7. 2257–2260. o.

²⁶ HEVESI Sándor: Raszkolnyikov. *Magyar Szemle*, 1897. augusztus 15. 386–388. o.

²⁷ JÁSZI Oszkár: Mi a művészet? Írta gróf Tolsztoj Leó. *Budapesti Szemle*, 1899. 100. köt., 302–306. o.

A századfordulón az orosz regények egyik első propagátora Bródy Sándor volt. Saját kiadású, egyszemélyes *Fehér Könyv*ében Dosztojevszkijt – otthoni elnevezése alapján, de szívből megerősítve az értékelést – „az orosz Shakespeare”-nek nevezi.²⁸ Újraolvassa a két nagyregényt, az egyetemes regényírás „két bibliáját”. A mára földfölöttien általános Shakespeare-t távolinak mondja, Dosztojevszkijnek viszont „ismert könnye és ismerős szaga van”. Teremtő erő jellemzi Dosztojevszkijt, vagy ötven egyénített és emlékezetes hősré tud visszaemlékezni, s a mesét dicsőítő újkonzervatív kritikával szemben azt mondja, az elbeszélő értékét a teremtett alakok száma minősíti. „Ami ezután lényeges: milyen magasrendűek ezek a lények, mily fontos és becses dolgot példáznak a világi bölcsesség számára?” Pontosan idézi a Puskin-emlékünnepegen tartott Dosztojevszkij-beszédet, rokonszenvvel említve a megszállott nemzeti érzést: „»Mi nekünk – oroszoknak – külön alapelveink, külön levegőnk van. A mi elveink nemzetiek, amelyek külön önálló fejlődést követelnek. És ez az orosz föld megmondja még a maga új szavát, és ez az új szó igéje lesz az általános nemzeti civilizációnak!«” Azt írja Bródy, ennek a beszédnek volt legnagyobb sikere, pedig Turgenyev beszélt előtte. (Bródy nem tudott, talán nem is tudhatott Dosztojevszkij Turgenyev iránti személyes féltékenységéről és elvi összekülönbözésükről, a zapadnyik-szlavofil konfliktusról.) Amikor mindezt Dosztojevszkij elmondta, már visszatért száműzetéséből, nem szükölködött, a társasági élet kedvelt alakja volt. Az előkelő vendégsereg előtte elhallgatott, s kérte az író, „beszélne Jézusról”. Az orosz miszticizmus iránti fogékonysággal zárja Bródy himnikus Dosztojevszkij ismertetését.

Az oroszok iránti lelkesedés utazásokra is sarkallt, igaz, elsősorban a *napilapok* akarták beszámolóikkal lenyűgözni az olvasókat. A *Pesti Napló*ban Pintér Ákos 1902-ben Gorkijnál tett látogatásáról számol be, s hogy a magyarok nemzeti érzéseit is kielégítse, s a viszonzóság érzetét keltse, megemlíti, hogy a rokonszenvesnek rajzolt orosz író tud *Az ember tragédiájáról*. Szabó Endre is járt Oroszországban, a *Magyar Salon*ban számolt be utazásáról. Kiemelkedik az utazásos irodalomból egy büntetőjogász, Waldhauser István beszámolója Tolsztojjal való beszélgetéséről a *Huszádik Században*. (Tolsztoj egyébként nem tett olyan viszonzó gesztust, mint Gorkij. Amikor évekkel később a *Magyar Hírlap* szerkesztősége felkérte, hogy írja meg, mit gondol Magyarországról, a magyarok társadalmáról, világnézetéről, Tolsztoj elutasítóan felelt. Ezt írta az utóbb a Szovjetunióban publikált levél borítékjára: „Számomra Magyarország nincs. A magyarok vallásos világnézetéről semmit sem tudok és szeretnék tudni.”²⁹) Waldhauser István viszont szerencsésebb volt, Jasznaja Poljanában meglátogathatta az író. Igaz, Tolsztoj sajnálkozva mondta, hogy még nem volt a kezében olyan könyv, amely Kossuth Lajos életét és működését tárgyalta volna. Tudott viszont az idealista-anarchista Schmitt Jenőről, annak *Ohne Staat* című munkájáról, és kérdezősködött személyes viszonyairól.³⁰ Szívesen beszélgetett a földkérdésről: „nem ismert el tulajdon a földre nézve; mindenki művelje meg a földet, ami családja eltartásához szükséges, többje ne is legyen neki. Ettől várja ő az emberiség testi és lelki megújulását.” Általánosnak mondta hazájában az elégedetlenséget, veszélyesnek látta, hogy az már kiterjedt az összes osztályra és foglalkozásra. Megengedte, hogy családjának vele vitatkozó

²⁸ BRÓDY Sándor: Az orosz Shakespeare. *Fehér Könyv*, I. köt., 1900, 111–128. o.

²⁹ JAKÓCS Dániel: L. N. Tolsztoj és a magyar kultúra. *Tiszatáj*, 1985/4, 81. o.

³⁰ Schmitt Jenő Henrik (1851–1916), gnosztikus filozófus, magyar anarchista. Trefort-ösztöndíjjal tanult Berlinben és Budapesten. A modern anarchista mozgalom ideális irányban való átalakítására Lipcsében 1894 és 1896 között szerkesztette és kiadta *Die Religion des Geistes* című folyóiratot s közreműködött a berlini *Der Socialist* c. anarchista közlönyben. Az 1896. szeptember 9-én a *Magyarország* című lapban közzétett, az akkori igazságügy-miniszterhez intézett nyílt levelében lemondott, miután a miniszter irodalmi munkásságának idealista-anarchisztikus irányát kifogásolta. Ekkor minden erejét anarchizmus terjesztésének szentelte; *Allam nélkül*, *Ohne Staat* és *Erőszaknélküliség* címmel lapokat adott ki, melyeknek Tolsztoj is munkatársa volt.

nézeteivel is megismerkedjen a magyar látogató, aki rögtön ajánlja is, hogy az ifjabb Leó munkáját, a *Kreutzer szonátával* szembeállító *Chopin-prélude*-öt nálunk is megismerjék. Megemlíti a látogató, hogy az ebédlőben három mellszobor is áll az íróról, akit összes műveinek hibátlan és teljes francia kiadása foglalkoztat, s köt le. Ekkor ünnepelte Tolsztoj írói jubileumát, amelyről a hivatalos Oroszország hallgatott. Kifejtette, hogy újabban nem fogad el honoráriumot, a kinyomtatást bárkinek megengedi, s ezért is van forgalomban annyiféle kiadása munkáinak. Felháborodottan utasítja vissza, hogy „nézetekonságot keressenek” Nietzsche és közte, amikor „nagyobb ellentét nem is elképzelhető”. Tervezte, hogy vitába száll felsőbbrendű ember erkölcsével, mint a *Feltámadás* hőse, ő is a „kötelesség útját” keresi.³¹

Gorkij korai népszerűségének egyik első jele, hogy 1903-ban Beöthy László meghívta a Magyar Színházba a nem sokkal korábban Berlinben, Max Reinhardt rendezésében látott német nyelvű *Éjjeli menedékhelyet*. A darabot azután maga Beöthy fordította magyarra, és közölte részletekben a *Budapesti Hírlapban*. Rögvest követi ezt a magyar nyelvű előadás is a Budai Színkörben. A siker olyan nagy lett, következő fél évtizedben 119 különböző pesti és vidéki bemutató követte.³² (Gorkijt megelőzően Tolsztoj is megjárta a magyar színpadot: *A sötétség hatalma* című darabját a Budai Színkör mutatta be, majd a temesvári, a nagyváradai és a debreceni színház. A nagyváradai előadásról Ady Endre írt kritikát, s mondta túlságosan sötétnek és kegyetlennek Tolsztoj világát.³³)

A 20. század első két évtizede a modern magyar irodalom kibontakozásának ideje. Oroszországban ez a társadalmi mozgolódás és a forradalmak ideje. A magyar közvélemény rétegei ekkor már különböző módon értékeli az oroszországi eseményeket. A *Katolikus Szemle* írója a forradalmi erőszakot ellenző Tolsztojt is hibáztatja az 1905-ös forradalomért, mert az író kikezdte a vallási intézmények tekintélyét, és új, egyéni vallás meghirdetésével zavarta meg az embereket: „Ki csodálkozik [...], hogy a szegény muzsik csak e szavakat értette meg Tolsztoj műveiből, a föld azé, aki megműveli.”³⁴ Az egri érsek is beleszólt a Tolsztoj körüli polémiába: „muzsikruhába öltözött huncut bácsinak” és „svindlernek” titulálja az író, amiért az „kitűnő üzletember” módjára csak papolt a birtokok felosztásáról.³⁵ Bródy Sándor lapja, a *Jövendő* viszont üdvözölte az 1905-ös eseményeket: „A fehér cár ezúttal csakugyan fehér – a réműlettől. A nép nem hajlandó tovább csókolni a kancsukaforgató kezét, megmozdult, hogy végre kicsavarja belőle a korbácsot, s a régi, zsarnoki rendszer fanatikusait verje szét vele.” A forradalom enciklopédistái az írók voltak: „A tudomány nem beszélhetett szabadon, hát a művészet tükrében mutatták meg a próféták az orosz népnek saját magát, s az utat, mely jobb állapotok felé vihet.”³⁶ *A Hétben* Kiss József *Potyomkin páncélos* [utóbb *Knyáz Potemkin*] című verssel jelentkezett, külön vezércikk is köszöntötte a forradalmat. Az eseményekről a legtöbbet szóló, s egyben szépirodalmat is közlő lap a *Budapesti Napló* volt, melynek átgondolt koncepció volt a rokonszenve mögött. Folytatásokban közölték Gorkijtól az *Anyát*, s *kötetnyi* (!) Csehov elbeszélés látott napvilágot Vészi József lapjában.³⁷ Dosztojevszkij *A kamasz* című regénye sem 1922-ben jelent meg magyarul, hanem 1906-ban itt a *Budapesti Naplóban*. Ezzel szemben Ady tömördek írását már összegyűjtötte a szakma, de nem figyelt talán kellően a kontextusra. Itt jelent

³¹ Dr. WALDHAUSER István: Tolstoinál. *Huszadik Század*, 1902/12, 441–451. o.

³² D. ZÖLDHELYI Zsuzsa idézi Fenyvesi István színháztörténész adatait. In *Orosz írók magyar szemmel*, i. m., 133. o.

³³ a. e. [Ady Endre]: A Szigligeti Színház premierje: A sötétség hatalma. *Nagyváradai Napló*, 1902. január 9. 5–6. o.

³⁴ KOCSIS Lénárd. *Katolikus Szemle*, 1908, 907–923. o.

³⁵ SAMASSA József: Tolsztoj, a becsületes. *Alkotmány*, 1907. szeptember 24. 7. o.

³⁶ HALASY Andor: Az új orosz forradalom. *Jövendő*, 1905. január 29. 7–12. o.

³⁷ Ez szerintem egyelőre kellően fel nem tárt szál Kosztolányi Csehov-ismeretét és Csehov-szeretetét illetően. A Kozocsa-Radó bibliográfiában sem találtam nyomát az általam a napilapban meglelt és elolvasott Csehov-anyagnak.

meg „A nagy inkvizitor”-jelenet is a *Karamazov testvérek*ből először, Tolsztoj *Feltámadásából* önállóan publikálták a *Hogyan lettem forradalmár* című részét. Folytatták Turgenyev népszerűsítését (A kézműves és a fehérkesztyűs ember című prózaverssel), s megismertették a magyar olvasóval Leonyid Andrejevet (a Ben-Towit című novella közlésével). Ady Endre is hivatkozott Andrejev *Vörös kacaj* című elbeszélésére. A *Budapesti Napló* mellékletében, a *Szabad Gondolatban* Waldapfel Ottó Tolsztoj és a marxizmus összevetéséig is elmegy, de megjelenik itt Kunfi Zsigmond is Tolsztojról szóló elemzéssel. Tolsztoj mint író egyre hátrébb szorul ekkor, a már említett, s Tolsztoj által is ismert és számon tartott Schmitt Jenő volt legfőbb, a gondolkodót idealizáló és piedesztálra emelő népszerűsítője.

Az orosz irodalom recepciója a századelőtől egyre szélesebb utat vág magának. Ennek követése szinte megoldhatatlan feladat. De kínálkozik egy megközelítési mód, ha a magyar irodalmi modernség „központ”, azaz kanonikusnak tekinthető orgánumának, a *Nyugat*nak tükrében nézzük ezt folyamatot. A *Nyugatban* – mert nemcsak a repertórium (és számonkénti tartalomjegyzék), de a digitalizált szövegfolyam is rendelkezésére áll a kutatónak – 2792-szer írták le az orosz népvét, 85-ször ennek már az államformát is magában foglaló elnevezését, 3-szor a „szovjetorosz” változatot. Az „orosz” döntően jelzőként szerepel a szövegekben, a „szovjet” főnévként, s egyszer sem az irodalomra vonatkozik, hanem a közigazgatási, államberendezkedési formát jelöli. Összehasonlításképpen a német népvét 5342-szer, a franciát 5078-szor, az angolt 3033-szor, az olaszt 1915-ször, az amerikaiat 1779-szer adja ki a *Nyugat* digitalizált változatának keresőprogramja.³⁸

Az orosz első alkalommal a folyóirat első számában, Ignotus nevezetes program-színkritikájában fordul elő: „a magyarságnál is majdnem háromszorta kisebb nép”-nek, a finneknek az orosz elnyomással szembeni bátorságát dicséri.³⁹ Ugyanitt a magyarságot „ugorból sarjadt osztrákság maiságunk”-ként írja le, ami nem mellékes általában a megértés és befogadás módszertana, a hermeneutikai nézőpont oldaláról sem. Előzetesen is elmondhatjuk, hogy az orosz irodalom esztétikai elemzése jóval kevesebb teret kap, mint a nép történelme, vélt messianisztikus öntudata, hivatása, a radikális hatalomváltás. A *Nyugat* megindulása után pár évvel kirobbant a világháború, majd a két forradalom, melyből különösen az 1919-es tanácsköztársaság hagyott mély nyomot a magyar közgondolkodásban és közhangulatban. (Amelynek nem része annak együttlátása, hogy az 1918/19-es forradalmak Nyugat-Európára is milyen erővel hatottak.⁴⁰) A sztálini Szovjetunióban tett utazások ellentmondásosak voltak, nem függetlenül az ideológiai prekoncepcióktól, taktikázásoktól, megtévesztésektől vagy sokszor tudatosan az írók önmagukra kényszerített vakságaitól.

Az orosz kultúra szempontjából a következő érdemi, analitikus említés is korai. Láncki Jenő – a *Huszdik Század* munkatársa – a szociológiai könyvtár köteteit szemlélve az első évfolyamban említi a Darwin-hívő, anarchista Kropotkin megjelent kötetét,⁴¹ aki szerinte „a legérdekesebb egyéniségek egyike. (Színig telve filantrópiával, de nem a divatos bazár- és persely-

³⁸ Ha már külsődleges szemponttal kezdjük, megadjuk a többi érdekes találatot is. A norvégot 181-szer, Ibsent – nemzeti hovatartozás jelölése nélkül – 376-szor. A kettő közös halmazát mindössze 28 találat jelöli.

³⁹ IGNOTUS: Kelet népe. *Nyugat*, 1908/1, I. o.

⁴⁰ Gondolok itt a Spartacus-felkelésre Bajorországban, a munkástüntetésekre és sztrájkokra Olaszországban, Angliában, az Egyesült Államokban.

⁴¹ KROPOTKIN Péter: A kölcsönös segítség, mint természettörvény. Ford. MADZSAR József. Budapest, 1908, Athenaeum. Pjotr Alekszejevics Kropotkin (1842–1921), orosz herceg, anarchista, földrajztudós. Olyan decentralizált társadalom volt az ideálja, amelyben önálló kommunák egyesítik a városi lét előnyeit a tudományos alapú mezőgazdasági termeléssel. Példaképei a középkori városállamok voltak. Ha magyar relációra fordítjuk tanait, úgy Németh Lászlóval való párhuzamosságát volna érdemes vizsgálni.

filantrópiával, hanem a mártírok filantrópiájával. Külső élete és érzésvilága nagyon sok hasonlóságot mutat Rousseau-éval. Emlékiratainak nem egy lapja szín, melegség és érzés dolgában a »Vallomások«-kal vetekszik. Általában az orosz forradalmárok mindegyikében van valami Rousseau-ból. Nagyon találóan szokták összehasonlítani a cárizmussal viaskodó mai Oroszországot a nagy forradalom előtti Franciaországgal. Az azonos politikai miliő azonos gondolatokat és érzéseket termel. Aztán az orosz írókban és tudósokban van valami vallási fanatizmus, valami ázsiai szertelenség. Ezért hasonlítanak inkább Rousseau-hoz, mint az érzéseket kigúnyoló, szinte matematikai módszere szerint gondolkodó racionalistákhoz, Voltaire-hez, vagy Diderot-hoz” – írja Láncki.⁴² Az idézett írás egyrészt a *Nyugat* és a *Huszdik Század* közti szoros kapcsolatot is dokumentálja, másrészt jól megalapozza a későbbi nemzetkarakterológiai jellemzéseket, azt, hogy hogyan tekintettek tőlünk az orosz kultúrára.

Igen, ezt hangsúlyozni kell. Mert az oroszok recepciója részben volt irodalmi, elég meghatározóan a magyarság eredetét, irányultságát is magában foglalta, miként ezt az Ignó programcikk kapcsán említettük, és főként a *néplélekre* összpontosított. A Keletről jött, de Nyugat felé tartó magyarság tájékozódása, öntudata is kérdés volt ekkor (lásd például Ady kihívó vallomását *Góg és Magóg fia vagyok én...* kezdetű vagy *A szétszóródás előtt* (1914) című versekben: bár Vereckénél jöttünk be, de Dévénynél tör be új verseivel

A recepció egy különös pillanata volt, amikor Schöpflin Aladár szólalt meg a (világ)háború döbbenetét nyersen rögzítve: „[...] hegyeink lejtőin omlik a vér, a ti fiaitok vére és a mi fiaink vére, messze síkokon együtt rothadnak, összekeverten, a ti fiaitok és a mi fiaink holtteste...”⁴³ A magyarság ázsiai eredetére is utal Schöpflin, felidézi az orosz történelem fordulatait, majd a különbségre teszi a hangsúlyt. A következő sorok is a nemzeti karakter történeti pszichológiáját kísérlik megfogni. „Mi [...] meg tudtuk szerezni a lelki fejlődés harmonikus folytonosságát. Ha már el kellett szakadnunk Ázsiától, tudtunk európaivá válni, ha szegényesen is, ha inkább kapva, mint adva, inkább befogadva, mint alkotva, de együtt haladva a többi európai nép közösségével – írja – Ti ma is féllábbal Ázsiában vagytok, féllábbal Európában. Elméteket kitarjátok időnként Európa eszmeáradatának, mióta cárotok kancsukával fordította orcátokat nyugat felé, de ázsiai maradt lelketeknek csak méreg, amit zagyván magatokba szívtatok.” A bizánci kereszténységet mérgezettnek mondja Schöpflin, és „vele jött hozzátok minden bizánci méreg, az emberbálványozás, politikai orgyilkosság, királyok megfojtása hálótermükben, vérfertőzés, lotyóuralom, piszkos korrupció, mandarin hivatalnok-hierarchia és egy sereg egyéb fürtelem, amelyért ti nem egyszer estetek kétségbe saját nemzetetek sorsán, oroszok kiválasztott lelkei.”⁴⁴ A további gyors, és kifejezetten az oroszok kárára való történelmi összehasonlításnak az irodalomra való végkövetkeztetését idézzük már csak: „Boldogtalanok vagytok, nincs egyebetek, mint művészetetek. Ebben mondjátok el boldogtalanságotokat. Templomaitok sötét hajói, muzsikátok melankóliája és zokogó sírása, íróitok beszéde mind csupa szomorúság. Nincs benne az, ami más népek művészetét az emberiség vigasztalójává teszi: az önmagában talált gyönyörűség. Minden művészet gyönyörben fogant, csak a tiétek szomorúságban.” Ezután egyes szám második személyben szólítja meg kedves íróit, s ezzel a nyelvtani jelzéssel az írók mindent felülíró nemzetközi sorsközösségét hangsúlyozza. Az orosz írók mind száműzöttek, írja Schöpflin, akár mint Turgenyev, aki külföldön élt, akár mint Dosztojevszkij, „oroszok legoroszabbja, megismerted a halottasház borzalmait, a száműzetések legszörnyűbbikét, az orosz száműzetést és az orosz szenvedés benned koncentráldott roppantsága nyavalyatörésig zaklatta emberi

⁴² Láncki Jenő (1875–1944), jogász, szociológus, szociálpolitikus, szakíró.

⁴³ SCHÖPFLIN Aladár: Az orosz rejtelem. *Nyugat*, 1914/22, 467. o.

⁴⁴ Uo.

teherbírású idegeidet. Tolsztoj száműzted magadat korod orosz életéből és korod minden életéből, száműzted magad a kultúrából kis falud együgyű parasztjai közé”. Az emelkedett záró passzus az oroszokat megnyomorító hatalmak ellen szól, látomásai szinte vizionálják az akkor még nem tudható négy éves háborús perspektívát. A forradalom előtt vagyunk tehát.

A következő *átfogó* írás is, Bonkáló Sándor minden más szerzőnél mélyebb tudást mutató írása – sub titulo irodalom – az *orosz messianizmussal* foglalkozik, már a forradalom és szovjet hatalomátvétel *után*.⁴⁵ Címe szerint. Valójában azonban a bolsevizmus politikai és valóságos térfoglalását magyarázza. Bonkáló kitüntetett kategóriája a *néplélek*, és kétségtelenül túl sokat próbál rábízni erre a létező, de korántsem korlátlan teherbírású fogalomra.

Bonkáló, aki rutén területen, vegyes családból született, a Horthy-korszakban szinte egyedül kutatta szisztematikusan az orosz irodalom történetét, s ő az egyedüli, aki annak módszeres megírására akkor vállalkozott.⁴⁶ Nem lehet eléggé aláhúzni azt a tény, hogy ő eredetiben olvasott mindent, reflexiói így saját olvasaton alapultak, s reakcióideje is gyorsabb volt bárkinél. Bonkálót 1925-ben már az orosz forradalom után tapasztalt politika foglalkoztatta, s tanulmányában azt kereste, mi alapozta meg a bolsevizmus erőszakos, mégis könnyű győzelmét. Írásának szemlélete racionálisabb, mint Schöpfliné, hangneme jóval nyugodtabb. Kiindulópontja – s erre vonatkozóan személyes tapasztalata is volt –, hogy „[m]inden rendű és rangú orosz meg van róla győződve, hogy nagy és nemes hivatás vár nemzetére. A hivatás mibenlétét illetőleg eltérőek lehetnek a vélemények, de magában a hivatásban egyetlen orosz sem kételkedik.” A messianizmus két fő formában jelentkezik, mint „reakciós messziánizmus, amelynek a hivatalos egyházon kívül a konzervatívok, a szlavofilek és a hozzájuk közel álló írók (Tjutcsjev, Dosztojevszkij, Danilevszkij, Merezsikovszkij) és Tolsztoj Leó voltak a szószólói”, illetve mint „forradalmi messziánizmus, melyet a narodnikok (a köznép érdekeit szolgáló írók és publicisták), a liberális és radikális írók és forradalmárok (Herzen, Csernyisevszkij, Lavrov, Bakunin, Necsajev stb.), valamint a hozzájuk közel álló írók (Blok és Bjelij), s a mai forradalmi írók és költők (Ivanov V., Jeszenyin, Kljujev stb.) hirdettek és hirdetnek. Csak az ún. nyugatisták (pl. Turgenyev) nem hirdettek semmiféle messziánizmust, csakhogy oly jelentéktelen kisebbséget alkottak, hogy nem voltak hatással az oroszok érzés- és gondolatvilágára.” Nagy ívű tabló ez, nem irodalmi szempontok szerint jelölve ki a nevezettek helyét. A *Nyugatban* jelenik meg először Blok, Jeszenyin neve. (Bloké majdnem utoljára, költészetéről egyetlen érdemi sort nem ír, ahogyan a másik autentikus írás, Gorkijnak a *Nyugatban* közölt tanulmánya sem.⁴⁷ (Róla majd csak Sinkó Ervin ír, amikor kézbe veszi *tanulmányainak* német nyelvű kötetét.⁴⁸ A költő itt is ismeretlen marad.) Jeszenyin mint népi költő bukkan majd föl, de csak említésben, nem önálló, róla szóló írásban.

⁴⁵ BONKÁLÓ Sándor: Az orosz messziánizmus. *Nyugat*, 1925. I. 373–382. o.

⁴⁶ Bonkáló Sándor (1880–1959), latin, német és szláv szakos diplomát szerzett Budapesten. 1913-ban az Orosz Birodalmi Akadémia díját elnyerve másfél éves oroszországi ösztöndíjat kapott. 1915-ben jelent meg *A szlávok. A szláv népek és a szláv kérdés ismertetése* című összefoglaló, rendszerező (Budapest, 1915, Athenaeum [Modern Könyvtár]) munkája. 1919 és 1924 között a Pázmány Péter Tudományegyetem professzora, orosz és ruszin nyelvet és irodalmat tanított. *Az orosz irodalom története* c. kétkötetes munkáját 1924-ben adta ki az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Tolsztoj *Háború és békéjének* első fordítója volt (1928–1929). 1945-ben visszakarta katedróját, de 1946-ban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság kérésére el is tiltották a tanítástól, mert vélhetően egy hallgatója feljelentette, amiért bírálta Zsdanov irodalompolitikáját. A Harvard Universityn hatalmas fénykép ismeri el munkásságát. Életrajzát ld. Erwin Bonkáló: *Biography of Alexander Bonkáló*. In Alexander Bonkáló: *The Rusyns*. Translated by Erwin Bonkáló. — New York, 1990, Columbia University Press, (East European Monographs) XI—XVIII.

⁴⁷ Az író hivatása – és korunk orosz irodalma. A *Nyugat* számára írta Gorkij Maxim. *Nyugat*, 1925/23–24, 545–558. o.

⁴⁸ SINKÓ Ervin: Alexander Block: Untergang der Humanität. Malik Verlag, Berlin. *Nyugat*, 1927/6, 285–287. o.

Bonkáló világosan fogalmaz, az ő számára a bolsevizmus „a forradalmi eszméknek csak karikatúrája”, de a karikatúra mindig a legjellemzőbb vonásokat mutatja. Márpedig a döntő az orosz messianizmus és az orosz néplélek karaktere. Konstantinápoly 1453-as török elfoglalásától kezdődően vezet le, az orosz fejedelmek hogyan „tolták fel magukat”, s kezdték hirdetni, hogy ők a bizánci császár utódai, Moszkva pedig a harmadik Róma.⁴⁹ Az egyház használta az irodalmat, a történetek átmentek a népköltészetbe, s ekként a muzsikok is hirdették a messianizmust. Ennek következménye, hogy a 19. és a 20. század orosz írói is – csekély kivétellel – „megvetették a nyugat műveltségét, civilizációját, társadalmi intézményeit. Gogol sem volt kivétel, gondolatait átvette Dosztojevszkij és Tolsztoj is. Felidézi Bonkáló *A Karamazov testvérek* nagy inkvizítor jelenetét, azt illusztrálendő, hogy a katolicizmus – alapeszméje szerint – erőszakkal tereli az embert az üdvösség útjára. Az ember nem szabad elhatározásból veti alá magát Krisztusnak, hanem fenyegetésre, s ezért kezd kiapadni a hit erkölcsi forrása. Az orosz írókra igen erősen hatott a szlavofil Akszakov⁵⁰ és Danilevszkij⁵¹, akik mindketten változó dühvel és intenzivitással, de támadták a latin-germán kultúrát. Akszakov kizárás terhe mellett így fejezte ki magát: „Oroszország nem nemzet, hanem maga az emberiség”. Merezkovszkij – róla Surányi Miklós írt hosszabb tanulmányt a folyóiratban⁵² – szintén azt vallotta: az orosz muzsik fogja megvalósítani Isten országát a földön. A messianizmussal jelölt írók majd mindegyike megkapja a *reakciós* jelzőt Bonkálótól, Tolsztojt emeli ki, mint aki már átmenetet képez a forradalmi messianizmus felé. De mindannyiuk jelszavait „beteg”-nek mondja, és a nyugati állami és társadalmi berendezkedés, civilizáció lerombolásának megkönnyítését tulajdonítja nekik. A forradalmi messianizmus képviselői és hívei azok – Herzen, Csernyisevszkij, Lavrov, Bakunyin, Nyecsajev és Kropotkin –, akiknek „tanaiból sokat találunk a bolsevizmus ideológiájában és módszerében”.

Herzen az etikai individualizmus híve volt, és ebben a tekintetben Dosztojevszkij tanítómestere. Bonkáló felhívja a figyelmet Herzennek *A túlsó partról* című munkájára és leveleire, ebből hosszabb passzust idéz is, melyben a nyugati kultúra „haldoklásáról”, „közeledő borzalmas kataklizmájáról”, beszél, arról, hogy „sárban, vérben fog fetrengeni Európa”.⁵³ Bonkáló szemléje

⁴⁹ Ezt erősítendő III. Iván feleségül vette az utolsó bizánci császár lányát, s nemcsak cárnak, de császárnak is mondta magát. A nemzeti hiúságot építve azt is hirdették, hogy az orosz egyház nem Vlagyimirral (998) kezdődött, hanem Pál apostol testvére térítette az oroszokat keresztény hitre.

⁵⁰ Konsztantyin Szergejevics AKSZAKOV (1817–1869), történész, orosz szlavofil gondolkodó, 1854-ben ugyancsak Ausztria lerombolásának szükségességéről értekezett.

⁵¹ Jakovlev Nyikolajevics DANILEVSZKIJ (1822–1885), természettudós, író. *Oroszország és Európa* (1871) c. könyvével, melyben bizonyítja, hogy Oroszországnak semmi köze Európához, hogy Oroszország nem része Európának, hogy a szlávság külön kultúrátípus, a *szlavofilizmus* megalapozója. A kötetet 1888-ban értékelte a *Budapesti Szemle* is. Danilevszkij többek között kilátásba helyezte a Monarchia részét képező magyar állam lerombolását is. A Magyar Királyságot a „svéd, a lengyel és a török bikanagságúra felfuvalkodni szándékozó politikai varangyokhoz” hasonlította, amelyek „Oroszország csapásai alatt mind szétpukkadtak”. *Rosszija i Jevropa*. Szankt-Peterburg, 1871, 372. o. Idézi GECSE Géza: A külpolitika hatása az 1870-es, 1880-as évek orosz nagyhatalmi gondolkodására. In: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Szerk. Háda Béla et al. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék. Budapest, 2010. 178.

⁵² Surányi Miklós: Merezkovszkij. *Nyugat*, 1924/8–9, 659. o. Itt jegyzem meg, hogy Merezkovszkij a 20-as–30-as években a magyar könyvkiadás (Dante Kiadó) egyik sztárja volt, sorra és nagy példányszámban jelentek meg kötetei.

⁵³ Alekszander Ivanovics HERZEN (1812–Párizs, 1870), a *narodnyik* mozgalom megalapítója. A dekabristák és Schiller szabadságszeretetének rajongója volt. Száműzetésben töltött évei radikalizálták. A zapadnyikokhoz tartozott, 1847-ben párizsi emigrációba utazik, de szembe fordul Franciaország konzervatívizmussal, s ő is azt vallja, hogy a nyugati intézmények halottak. Londonba utazván cenzúramentes nyomdát és kiadót alapít a lengyel menekültekkel. Hazaküldi kiadványát, a *Kolokol* című folyóiratot, mely reform és forradalom (illetve liberalizmus és szocializmus) között ingadozott. Emlékirataiból 1953-ban jelent meg magyarul egy rövidebb válogatás. A bővebb és egyben

fél évtizeddel a nyugati civilizációt valóban megrázó világháború befejezése után készült. A szemlélő-összefoglaló megbecsüli Herzen tanai hatásának mértékét, úgy látja, az egész orosz értelmiség 80%-a vallotta nézeteit, melyek közül sokat „ma a bolsevikik ad absurdum vittek”. (De kiemeli, Herzen az élő embert és nem az elvont emberiséget akarta boldogítani, ennyiben különbözött a bolsevik elszánástól.) A világforradalmat mániákusan váró (azt mindig tovább és tovább csúsztató [1847, 1860, 1871]) Bakunyin is hosszabb ismertetést kap mint a 19. század leghíresebb forradalmára, aki tagadta a középutat, a világot csak forradalmi („az új, a csodaszép”) – ellenforradalmi („rohadt mai világ”) táborokban látta. *A rombolásról* című iratában Bakunyin „az összes állami és magán, ingó és ingatlan vagyon lefoglalását, az összes belső és külső adósságok törlését, az örökösödési jog megszüntetését, az összes törvények, szabályok, kódexek és rendeletek hatályon kívül helyezését, az összes állami tisztviselők és bírák elbocsátását, a hivatalos vallási szertartások eltörlését, zárdák, kolostorok bezárását stb. követeli, s aki mindennek ellenszegül vagy csak ellentmond, halállal büntetendő. A bolsevikik megvalósították Bakunyin elveit, s még ma is intézkedéseik indoklásában az ő érveire támaszkodnak” – írja Bonkáló Sándor. A messianizmusában ő is odáig ment, hogy az oroszok hivatása megsemmisíteni az egész európai szolgaságot s örökre saját romjaik alá temetik” azt. Nem tesz azonban egyenlőségjelet a Bakunyin és a bolsevik magatartás közé, mert nem vették át Bakunyin „legfőbb alapelvét, az egyén abszolút szabadságát”.

Talán Bakunyinnál még közelebb előkép a bolsevikik számára, Nyecsajev (nem melleleg Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének Sztjepan Verhovenszkij nevet viselő alakja) taktikája. Bakunyin az elmélet, Nyecsajev a gyakorlat embere volt, mondja Bonkáló. Ismertető jelei közül kiemeli fanatikus kíméletlenségét és türelmetlenségét a társadalom művelt tagjaival szemben. A forradalom legjobb munkatársainak a gonosztevőket és a fegyenceket tartja. Bonkáló történeti áttekintését azért írta meg, hogy bizonyítsa, „[a] bolsevizmust tehát hosszú évtizedeken keresztül készítették elő Oroszországban, s a bolsevizmus egész programját megtaláljuk az orosz [anarchista és szlavofil] forradalmárok programjaiban”. Konklúziója egyben rejtett figyelmeztetés is – anélkül, hogy az itthoni 1919-es eseményekről szót ejtene. „Az orosz bolsevizmus beszédes példája annak, hogy mennyire veszedelmes az életet nem ismerő szobatudós ideológusok működése, s mi lesz a szépnek látszó ábrándból, ha a félművelt és műveletlen tömeg magáévá teszi s meg akarja valósítani. A bolsevizmus szobatudósoktól vette ideológiáját, s hogy aránylag elég könnyen győzött Oroszországban, annak oka az orosz messiánizmusban s az orosz nép karakterében rejlik. Az oroszországi írók (nem az emigránsok) még ma is nemzetük világtörténeti hivatását hirdetik, a bolsevik politikáról pedig köztudomású, hogy az egész világot forradalmasítani s Moszkva igája alá hajtani szeretné, ami egyértelmű a nyugati civilizáció elpusztításával.” A zárlat egyértelmű állásfoglalás, és bizonyonnyal tudható, hogy nem mindenki osztotta egészében ezt a felfogást a *Nyugat* szerzői közül, sokakban élt vonzóbb kép a szocialista forradalomról és jövőképről.

Bonkáló Sándor írásában, amelyet nem követünk egészen végig, igen sok a figyelmeztetés, sőt – a mából visszatekintve – az előrejelzés. De ez nem volt erőteljes hatással a *Nyugat* orosz/szovjet képére, még akkor sem, ha találunk a folyóiratban erre rímelő, tételeit megerősítő írást. Ide kívánczok, időben is, hogy a folyóirat egykori szerkesztője, Ignotus is keményen bírálta a forradalmat egy a *Nyugat*-ban megjelent briliáns, publicisztikával kevert könyvismertetésében.⁵⁴ Fülöp-Miller René német nyelvű és az Amalthea Verlagnál megjelent vastag kötetét idézi,

korszerű kiadása: Alekszandr HERZEN: *Emlékek és elmélkedések. Szemelvények*. Vál. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Budapest, 1988, Európa.

⁵⁴ IGNOTUS: A történelem mögül. Könyv a bolsevizmusról. *Nyugat*, 1926/19, 551–554. o.

melynek *Geist und Gesicht des Bolschewismus* a címe. Gyemjan Bednijnek, „a forradalom hivatalos költőjének” karikaterisztikus versét emeli ki a könyvből, ahol az általa Berlinben személyesen is megismert mensevik vezér akasztott képét is látja.⁵⁵ „[A] bolsevizmusnak éppen veleje s ezzel jogosítója, már amennyiben a logika jogot szül, a kérlelhetetlenség. A mensevik s a bolsevik között éppen az a különbség és nincs is eredendően egyéb különbség, mint hogy, bár mindketten százszázalékos szocialisták, marxisták, és mint még a negyvenes években nevezték magukat Marxék, kommunisták: mégis a mensevik szociáldemokrata, tehát enged a többségnek, beéri, legalább egyelőre s mint a mensevik név is mutatja, kevesebbel, mint mindennel és egyszerre mindennel – ellenben a bolseviknak, mint ugyancsak neve mondja, a legtöbb kell s mindjárt a legtöbb, minden és egyszerre minden, a szociális társadalmat s ennek nyélbeütésére a proletári diktatúrát nyomban és teljesen meg kívánja csinálni, sem várni nem hajlandó, sem átmenetre nem áll rá, többségnek nem enged, nézeteltérést nem tűr, kerüljön bármi vérbe, bármi értékek pusztulásába s szocialista és szociáldemokrata, mensevik és szociál-revolucionárius testvéreknek ugyanoly s még veszekedettebb üldözésébe s pusztításába, mint ahogy a burzsujt gyötrik és irtják. Ahogy Lenin megmondta s azóta a leninisták eszerint is cselekedtek: nem baj, ha az embereknek vagy az orosz lakosságnak kétharmada felfordul, ha ennek fejében a megmaradó egyharmad viszont boldogul!” – írja megvesztegethetetlenül őszintén Ignotus. Nehéz megállni, hogy kritikájából ne idézzünk hosszan, különösen mert a bolsevizmust, a keleti típusú szocializmust illető vádak előzményeire ismerünk soraiban. „Ahol az emberből a saját lelket ki akarják irtani s egy percre sem hagyván őt egyedül s a maga kényére, hangyai módon akarják belőle kitenyészteni a kollektív embert, s mialatt a vallást kiirtják: a masinát úgy kell szolgálni, mintha isten volna, ott annyira vannak a Marx kollektivizmusától és materializmusától, mint a nápolyi katolicizmus vagy a nagy-károlyi kereszténység a Názáreti Jézus tanításaitól. S ezért nem talál a Sombart különben elmés mondása, hogy a bolsevizmust a zsidó gondolta ki, a tatár (Lenin) viszi végbe s az orosz viseli. Amit a zsidó kitalált: azt a Bernsteinok, Kautskyk és Martovok örökítik meg, nem szólva a külön vastag könyvről, melyet éppen Sombart írt arról, hogy a kapitalizmust is a zsidók találták ki és csinálták meg. A bolsevizmusnak lehet száz Apfelbaumja és Bronsteinja, ahogy kissé olcsó elégtétellel dörgölik orruk alá Zinovjevnek s Trockijnak az ő hajdani nevüket: a Fülöp-Miller könyvéből döbbenetesen bontakozik ki, mennyire benyeli a vezéreket, az idegeneket s úgy a vallástalanságot, mint a népboldogítást az orosz fajtának legsajátosabb babonássága, mely ezer év óta ezer szektáriusságban különködött eddig s most egy rezervoárba ömölve együtt önt el egy egész embervilágot.” S végül az irodalmat is érinti, egy álnéven megjelent pamflet kapcsán: „Egy Sir Galahad néven író, mély intellektusú osztrák író *Idiotenföhler durch die russische Literatur* című felette olvasnivaló könyvében felveti a kérdést: épelméjű-e ez a fajta, melynek legnagyobb művészei s emberteremtői nem írnak meg egy épeszű és ép ízlésű embert s valóságos koprofiliával gyűlölik a kultúrát, a művészetet s a politikát, mely végre is Londont, Párizst és Rómát teremtette meg?”⁵⁶ Ignotus végkövetkeztetése: Spengler téved, amikor keletről várja az új kultúra eljövételét.

Röviddel a tanulmány után jelent meg Bonkáló Sándor kétkötetes, népszerűen megírt tudósi munkája, *Az orosz irodalomtörténete*, nálunk az *első* ilyen munka.⁵⁷ (1908-ban már magyarul is megjelent az egykori Oroszországban szolgáló diplomata, a Dosztojevszkijt a franciák számára

⁵⁵ „Le veletek! Nem köllenek talpnyalók, ti urak/ Ha még úgy csóváljátok farkatokat: belevágunk a/ pofátokba, ti urak –/ Le veletek! Le!/ Akinek csontjában rothad a velő./ Kuss, véreb! Fogd be a szád,/ pecér!/ Te hússá lett embersár:/ Dögölj meg!/ [...] / Szemétdomb a polgári állam,/ A kormányt átvette a proletáriátus:/ Hozzá ne nyúljatok!”

⁵⁶ SIR GALAHAD [Bertha ECKSTEIN-DIENER]: *Idiotenföhler durch die russische Literatur*. München, 1925, Langen.

⁵⁷ BONKÁLÓ Sándor: *Az orosz irodalom története 1–2*. Budapest, 1926, Athenaeum.

felfedező E. M. de Vogüé *Az orosz regény* című nagyhatású munkája.⁵⁸) A *Nyugatban* Laziczius Gyula közölt Bonkáló könyvéről recenziót.⁵⁹ A mű fontosságát illetően az oroszok iránti, a háború óta különösen megnőtt érdeklődést emeli ki, az orosz kérdés „nyitottságát”, és „a kulturális rászkol”-t, amely „nagy emigrációs centrumaival az orosz kultúrélet egy részét kihozta ide Európába, s az elevenebb európai vérkeringés útján egyre újabb és közvetlenebb anyagokat juttatott el hozzánk”.⁶⁰ Bonkáló a legújabb nemzetközi szakirodalom alapján tájékozik, az adatokat „genetikus sorokká” kapcsolja össze. „Régi néphiedelmek mellé helyezi ezeknek a hiedelmeknek legújabb feldolgozásait, modern írók oeuvre-jében kibontja a múltba fogódzó kapcsokat, végigkíséri az izmusokat, a szentimentalizmustól kezdve az imaginizmusig, a l’art pour l’art vékonyka erét a művészi didaktika végtelen óceánjában, megáll minduntalan azoknál az íróknál, akiknél felbukkan a XIX. század legérdekesebb lelkiségű alakja, az orosz Hamlet. Csíráiból kelti elénk a forradalmi anarchia, a politikai és vallási messiánizmus burjános szövevényeit, háttérnek meg odafesti a tragikus habozást, a különös orosz lebegést Európa és Ázsia között” – ismerteti az előző tanulmányból ismert módszert Laziczius Gyula. „Felállítja legmerészebb tézisét a régi és új orosz irodalom szorosán genetikus kapcsolatáról, s hogy ezt bizonyíthassa, majdnem annyi időt kénytelen szakítani a régi irodalomnak, mint az újnak. De hiába mutat rá a szlavofil-západnjik küzdelem múlt gyökereire, hiába fűzi át a régi irodalmat az új vonatkozásaival, főérve mégis csak az marad, hogy mindkét periódusnak ugyanegy a jellege és ez a nyílt, vagy burkolt tendencia. S ez elől az érv elől nehéz kitérni. A nyugati irodalmak az egyházi befolyás lecsökkenéséig párhuzamosan moralizálnak, az elvilágiasodással ez a moralizálás eltűnik, a régi kor lezáródik és helyet ad a népenként egyéni új fejlődésnek. Az új orosz irodalom azonban úgy látszik, mintha átvénné a régi örökségét, sőt mintha nem is tenne hozzá alapvetően lényegeset: tovább moralizál. De minden látszat ellenére kétségtelen, hogy egészen más a régi irodalom tendencia-jellege, mint az újé. Ami ott egyházi, külsőleges ráhatás, az itt nemcsak szociális és politikai determináltság, hanem belülről jövő megnyilatkozás, a népsziché feltörése, amely viszont csak akkor tudott kibontakozni, amikor a művészi előfeltételek már adva voltak. Ha népszichológiai sajátság a messiánizmus gyökere, népszichológiai sajátosságban, sőt ugyanabban kell gyökereznie annak a hitnek is, amely tendenciával tölti be az új orosz irodalmat, hogy az író küldetést teljesít saját népéért és az egész emberiségért. Ha ez igaz, a régi irodalom még genetikus vonatkozásaiban is elveszti legfőbb jelentőségét és filológiai, vagy művelődéstörténeti jelentőségébe hanyatlik vissza. Ezzel aztán kárba vész Bonkáló sok erőfőlsége az első kötetben, egyúttal meginog a szlavofil kritika által is támogatott tézis, viszont Bjelinszkijnek és vele együtt a klasszikus orosz kritikának az álláspontja arra vonatkozólag, hogy az új orosz irodalom nem hosszú történeti fejlődés eredménye, akaratlan erősítést kap. Bonkáló tudatosan helyezkedik szembe Bjelinszkij nézetével és bár működésének megítélésénél korrekten tárgyilagos tud maradni, ehhez a ponthoz érve elfogult lesz vele szemben. Elfelejtí, milyen magas korlátokkal veszi körül Bjelinszkij a tulajdonképpeni irodalom fogalmát és mennyire csak a fejlődési folytonosságot keresi ezeken a korlátokon belül. A régi és új irodalom összefüggési kérdéséről sokat lehetne vitatkozni, mert végeredményben mindkét álláspont igazolására bőven akad érv, s egyik sem tudja végérvényesen meggyőzni a másikat.

⁵⁸ E. M. DE VOGÜÉ: *Az orosz regény*. Ford. HUSZÁR Imre. Budapest, 1908, Magyar Tudományos Akadémia. Levelezéskötetéből, hivatkozásokból tudjuk, igen ismert volt a könyv itthon is, jóval a magyar nyelvű kiadás előtt.

⁵⁹ Laziczius Gyula finoman jelzi egyet nem értését. Ezt indokolja, hogy Laziczius (aki egyébként Babits Mihály tanítványa volt Újpesten) 1919-ben számos előadást tartott, amiért fegyelmi vizsgákat indult ellene és 1932-ig banki nemzetközi levelezőként kényszerült dolgozni.

⁶⁰ Erről részletesen HETÉNYI: i. m., 191–218. o.

Talán egyszer még a klasszikus és szlavofil kritika is megköti majd a maga ötven-százalékos kényszeregyezségét. Bonkáló a modernebbik oldalon áll, a gyengébb, de harcosabb oldalon és ez meglepő, de egyúttal szimpatikus is.”

A kortárs orosz írók közül kiemelt szerepet juttatott a *Nyugat* Makszim Gorkijnak. Gorkij megkülönböztetett *kortárs szerzője* is volt a *Nyugat*nak, 1926-ban a folyóirat 18 folytatásban közölte *Az Artamonovok* című regényét Gellért Hugó fordításában, és Gellért Oszkár úgy tudja, a mű néhány hónappal hamarabb jelent meg magyarul, mint oroszul. De a kapcsolat, a vonzalom visszamegy a *Nyugat* előtti időkre. 1902-ben – Török Gedeon álnéven – Osvát Ernő már írt Gorkijról a *Magyar Géniuszb*an.⁶¹ Benne „a gondolkozó jóval gazdagabb, mint a művész; a forma aszimmetriájáért a le nem csiszolt drágakövek súlyával békít ki. Csehov nagyobb művész. De Gorkij erőteljesebb író. Csehov többet, de Gorkij mélyebben lát. Írásainak legnagyobb értéke sajátos hangulatuk, ugyanaz a szláv mélabú, melyre arisztokratább, nyájasabb, unalmasabb határozatlanságaival Turgenyev műveiből emlékszünk.”

Gorkijjal éppen fordított volt a helyzet, mint a 19. századi Dosztojevszkijjal, akit az irodalomtudomány inkább 20. századi szerzőnek mond. Schöpflin Aladár Gorkij halálakor ekként fogalmazott: „Gorkij egészében a múlt század gyermeke. Befejezett valamit, ami különlegesen a XIX. századé: az irodalmi realizmust. Ő a par excellence realista író, inkább az, mint Zola vagy az előtte járt nagy oroszok. A realizmus, illetőleg szélső nyilvánulási formája, a naturalizmus hozta az irodalomba a szociális szempontot és ezzel az elnyomott néposztályok valóságzerű ábrázolását. Gorkij a legszó rétegből, a napról-napra élők, csavargók és társadalomból kivetettek nagy rétegéből származott s műveiben, kivált pályája első felén, csaknem kizárólag az ezzel való tökéletes szolidaritás vezette tollát. Nem a részvét diktálta írásait, mint a középosztályból való szociális érzésű írókét, nincs bennük semmi szentimentális meghatottság a nyomor láttára. Az ő emberei úgy élnek a piszokban és züllöttségben, mint természetes elemükben, ahogy a patkányok élnek a csatornában. Nem is érzik mindig nyomorukat és elnyomottságukat, nem jutnak olyan érintkezésbe a jobsorsú rétegekkel, hogy igazában összehasonlításokat tehessenek. Megvannak a nyomorult apró örömeik, megvan a humoruk és élvezni tudják azt a kevés jót, amit meg tudnak szerezni maguknak. Külön erkölcsi normáik vannak, amelyek közt a magántulajdon csak hatósági tilalomként szerepel, külön családi életük és külön vallásuk. Durvaságukban megvan az emberi jóság eleme, lázadásuk inkább tudatalatti, a létükkel veszedelmesek a fennálló társadalmi rendre. Sorsuk nyomasztóbb a középosztálybeli olvasónak, mint nekik maguknak.”⁶²

Az első hang a *Nyugat*ban azonban a kemény bírálaté volt, Nagy Lajos kritikája *Az anyáról* 1913-ban.⁶³ Az első bekezdés rögtön a csalódásé, s az észrevételé, „soha unalmasabb könyvet nem olvastam”. Ennek argumentációja után az író *tendenciózusságát* teszi szóvá, közben saját világnézeti rokonszenvéről is szól: „[...] a művészi elhíttetésnek is kissé a rovására megy az író túlságos szubjektivitása szeretett és gyűlölt alakjai mellett és ellen. Oly heves ellensége Gorkij a fennálló társadalmi rendnek és e rend minden védőjének, hogy már nem is elég éles szemű és mély megértője ezeknek. Nála mindenki, aki nem proletár, tudatos és elszánt ellensége a népnek, és ne adj’ isten, hogy csendőrt, rendőrt, katonát és hivatalnokot másképp el tudjon képzelni, minthogy annak pokoli gyönyörűség és reszkető kéj, ha a szegény embert fojtogathatja. Vagy

⁶¹ Gorkij recepciójáért sokat tett a *Budapesti Napló*, folytatásokban közölte a *Foma Gorgyaje*vet *Szegény emberek* cím alatt.

⁶² SCHÖPFLIN Aladár: Gorkij. *Nyugat*, 1936. II. köt., 60. o. [Kiemelés tőlem – Sz. Á.]

⁶³ NAGY Lajos: Gorkij Maxim: Az anya. *Nyugat*, 1913/21, 658–660. o. Szabó Ervinnek is van néhány keresetlen szava a regényről. Gorkij *Anyája* Szabó Ervin szerint nem magyarázza meg a forradalmat és Arcibasev *Szaninja* az ellenforradalmat. Mégis ezt a két, művészileg is silány könyvet tíz nyelvre lefordították, és tízezer szám olvassák. SZABÓ Ervin: Két regényről. *Nyugat*, 1913/24, 960. o.

akár a szemét az ujjával kinyomhatja. Világszemléletnek ez kissé primitív, emberismeretnek pedig egyoldalú, hiányos. Sajnálom, hogy Gorkij e művéről, melyet sokan becsülnek, nem lehetek jobb véleménnyel, mert más írásait nagyon szeretem, az „Éjjeli szállás”-nak – amely sokkal nagyobb munka, mint amilyenek még a méltatói is mondják [...] Tisztelem a Gorkij bús és komoly hangját, nagy szívét és mélységeket kutató szemét – és nekem is szomorú és szent ügyem az emberi nyomorúság, amelyről igazában ez a regény is szól, tisztelem a szocializmus törekvéseit is – szinte szeretném, ha egynémely dologban, amidőn e regényről szóltam, kissé tévedtem volna.”⁶⁴

A „tendenciózus író” képletet ugyan megismétli Bonkáló Sándor, egyidejűleg *Az Artamonovok Nyugat*-beli folytatásával. De az új regényt már mint visszatérést értékeli Gorkij igazi írói kvalitásához, korábbi műveinek színvonalához. Azt írta egy évvel korábban megjelent orosz irodalomtörténetében Bonkáló Gorkijról, hogy „»csak mint a kilencvenes évek írójának van jelentősége az orosz irodalomban, mert felrázta a kételkedőket, felbátorította a csüggedőket s kimondta, amit mások nem mertek kimondani.« A XX. sz. két első tizede folyamán írt munkáiban már nem a művész, hanem *a kollektivizmus felé hajló propagandista* szól hozzánk. Gorkij őszintén hitt a Herzen-Csernysevszkij-Lávrov-Michájlovszkij hirdette orosz forradalmi szocializmusban s hitt hőseiben – a mezítlábasokban, de keserves csalódás érte, amikor hősei életre keltek s cselekedni kezdtek. Bármily különösen hangzik is, de a bolsevizmus első éveiben halálmegvető harcot folytatott az azelőtt idealizált, kedves hősei ellen, hogy megmentse hazája szellemi kincseit az új vandálok pusztításaitól. A múzsák úgy látszik jutalmazni akarták papjukat, mert legújabb munkáiban: A gyermekkorban, az Egyetemeimben (Moji univerziteti) és főleg Az Artamonovok-ban, ismét a múlt század utolsó tizedének a nagy művésze szól hozzánk.” Az idézet egyben egyértelmű és jó szemű kritikája az új szovjet művészet-koncepciónak, mégpedig olyan kritika, mire – mondjuk – Illyés Gyula sem volt képes oroszországi útinaplójában. *Az Artamonovokban* azt látja újszerűnek a regény ismertetője, hogy Gorkij saját szinte összes fontos témáját (a személyiség redukálása, mindent egy tényezőre való visszavezetése [Foma Gorgyjejev]; az ember nem a világ ura, hanem rabszolgája [Csitátyelj] stb.) egy lencsébe gyűjti össze, s a regény pedig mintegy párhuzamos megfelelője *A Karamazov testvéreknek*. „Minden társadalmi osztály [...] s minden felfogás képviselve van benne. Ez a nihilisták, terroristák, forradalmi szocialisták, marxisták, s a radikális-haladók s az egyben minden haladástól rettegő, babonás, tudatlan, reakciós és a despotizmusért lelkesedő nyárspolgároknak a korszaka. A parasztot kivéve, mint egyensúlyt vesztett lelkek vagy pedig közönséges gépemberek a megszokás rabszolgái. Az a korszak, mikor a paraszt felszabadult a földesúri iga alól, hogy az ennél súlyosabb igát, a lelketlen tőke igáját vegye magára.” A regény legfőbb értéke éppen tárgyilagosságra való törekvése, s ezért is „Gorkij egyik leghatalmasabb s legsikerültebb alkotása”-nak mondja.⁶⁵

[Ez időben már majdhogynem személyes kapcsolat van Gorkij és a *Nyugat* között, a kapcsolatot Gellért Oszkár tartotta kézben és történetét meg is írta.⁶⁶ Mindenesetre Schöpflin Aladár már 1924-ben – Gorkij közvetett kérésére, az ő tájékoztatására – megírta *A magyar irodalom története a huszadik században* című, a *Nyugatban* is publikált tanulmányát (utóbb azonos című, de más

⁶⁴ Az említett *Éjjeli menedékhely* orosz előadásáról is van tudomása a *Nyugatnak*, Szívós Zsigmond ír róla hevenyészett, felületes (értsd: teljesen felesleges) pár sort. SZÍVÓS Zsigmond: *Az éjjeli menedékhely orosz előadása. Nyugat*, 1925/12–13, 99. o.

⁶⁵ BONKÁLO Sándor: Gorkij új regénye. *Nyugat*, 1926/24, 965–966. o. [Kiemelés tőlem – Sz. Á.]

⁶⁶ GELLÉRT Oszkár: *Kortársaim*. Budapest, 1954, Művelt Nép Könyvkiadó, 248–261. o. Gellért Oszkár kitér itt Kosztolányi Gorkijnál tett látogatására, s annak írásos nyomára is. 1954-ben minden bizonnyal erősen politizált Gellért Oszkár ennek interpretálásával.

célból született könyvének lényegében elővázlatát).⁶⁷ Gorkij aktuálpolitikai értelmezéséről is szó volt, a napisajtóban Milotay István reagált Schöpflin Gorkijnak szóló magyar irodalomtörténeti vázlatára, azt állítván, hogy Schöpflin nem eleget zsidóz [sic!]. Fenyő Miksának a Schöpflin írást kommentáló hozzászólásában idézi bőven Milotayt, minket a szovjet irodalom szempontjából ez a Milotay idézet és kommentár érdekel: „a zsidó szellem az elnyomás és megvásárlás egész arzenálját használja fel mindenféle vele ellentétes irodalmi vagy erkölcsi törekvés megsemmisítésére», amely megállapításával Milotay István Gorkij Maximot, aki egyebek között arról is nevezetes, hogy odahaza a maga hazájában egész lelkével és egész tehetségével gyűlölte az antiszemitizmust, megnyerni igyekszik a magyar antiszemitizmus elite-csoportja számára.”⁶⁸ Bármennyire érdekes volna tovább kísérni a Gorkij recepció szálát, csak egyetlen utalást teszünk itt, ez is Schöpflin Aladártól való. Schöpflin Aladár – még az író életében, 1933-ban, de már azután, hogy Gorkij végleg hazaköltözött a Szovjetunióba – észrevételezte, hogy az orosz író nem kapott Nobel-díjat, ám nála kisebb jelentőségű írók igen, „ebben lehet valami tudatos óvakodás a szovjettől”.⁶⁹ Ha igaz egyáltalán a feltételezett félelem – akkor az már nagyon beleitta magát a nemzetközi kánonalakító testületbe is.

1936-ban jelent meg a *Mai orosz dekameron* című – a címlap szerint Illyés Gyula szerkesztette – kötet, melynek keletkezéstörténete egészen különös, s máig nem egészen tisztázott. Míg a *Nyugat* (eredetileg a szó eredeti értelmében vett, tíz kötetre tervezett) dekameron-sorozat többi tagját maguk a szerkesztők szabadon választották,⁷⁰ addig ennek anyagát a szerkesztőség a Szovjetunió követségétől kapta készen, legalábbis Gellért Oszkár tanúságtétele szerint. „A kultúrasszé [Szemjon Mirnij – Sz. Á.] szívességéből tíz írótól kaptunk novellát, fényképet, s a novellák elé rövid ismertetést az írók életéről és irodalmi működéséről” – írja Gellért Oszkár.⁷¹ A szerkesztőség kérése elsősorban az volt, hogy Gorkijtól kapjanak egy hosszabb elbeszélést – ez jelzi Gorkij rangját a nyugatos belső körben –, de tőle közvetlenül már nem kérhettek, mert mint Gellért Oszkár megjegyzi, Gorkij akkor már évek óta otthon élt.⁷² Vagyis a kapcsolat csak és csak addig volt szabad, amíg Gorkijt külföldön gyógykezelték. (Utóbb mi már tudjuk, 1928-tól lényegében *politikai fogoly volt* saját hazájában.) A dekameron kötet bevezetőjében Illyés saját összeállításának mondja a kötetet, melyben Szemjon Mirnij, akinek köszönetet mond, segédkezett. A két állítás nem egészen fedi egymást, esetlegesen a két érintett levelezésének feldolgozása segíthet a kép tisztázásában. Mai tudásunk alapján erősen feltételezhető, hogy a kötet valóban sugallt értékrendet tükrözött. Ezt megerősíti az a közismert tény, hogy a 30-as évek derekán egy sor baloldali nagy embert hívtak meg a Szovjetunióba és erősen „impreszionálták”

⁶⁷ A szöveget Gorkij meg akarta jelentetni a Berlinben németül megjelenő emigrációs folyóiratában. Nem leltem eddig nyomát annak, hogy ez megtörtént volna.

⁶⁸ FENYŐ Miksa: Schöpflin cikke. *Nyugat*, 1924/13–14, 171. o.

⁶⁹ SCHÖPFLIN Aladár: A Nobel-díj. *Nyugat*, 1933/22, 436. o. 1933-ban a Franciaországban élő orosz *emigráns* Ivan Bunyin kapta a díjat.

⁷⁰ A francia kötetet Gyergyai Albert, a németet Turóczi-Trostler József, az angolt Vernon Duckworth Barker, az évekig Magyarországon élő novellista, fordító, többek között az *Utazás a koponyám körül* fordítója, az amerikai Reményi József, a clevelandi egyetem egyetemes irodalom tanszékének tanára, a japánt Thein Alfréd válogatta.

⁷¹ GELLÉRT: i. m., 259. A dekameron kötet bevezetőjében Illyés saját összeállításának mondja a könyvet, melyben Szemjon Mirnij, akinek köszönetet mond, segédkezett. Seres Attila történész-levéltáros kutatásaiból és dokumentumközléseiből tudjuk, hogy Mirnij a GPU különleges megbízottjaként tevékenykedett Magyarországon. SERES Attila, *Illyés Gyula a budapesti szovjet követségen 1935-ben*. *ArchívNet*, 2005 3, http://www.archivnet.hu/diplomacia/illyes_gyula_a_budapesti_szovjet_kovetsegen_1935ben.html [2016. 03. 30.]

⁷² Uo.

őket.⁷³ Ismert – hogy a *Nyugat*nál maradjunk – Illyés Gyula és Nagy Lajos beszámolója, ráadásul a két szerző együtt utazott, közel ugyanazokat az élményeket mentek keresztül, 35 napos körutazást kaptak, mert az írókongresszus csak nem akart elkezdődni. (Illyés nem is várta meg a kongresszust.) Illyés kötetén – folytatásokban a *Nyugat* közölte az útinaplót – a jobboldal háborodott fel, Nagy Lajost a *Szabadság*ban való részletközlésekkor kommunisták kis csapata üldözte, hogy eltántorítsák a negatív tapasztalatoknak erősen hangot adó szöveg további közreadásától.⁷⁴ Sokatmondó egy idézet Nagy Lajostól: „Hová lehet süllyedni egy népnek, ha erőszakkal kieszelt társadalmi rendszer bilincskébe kerül?”⁷⁵
Ez már az elrémisztő tapasztalat hangja. A vázlatos elemzést itt félbehagyjuk.

Epilógus

Hogy hová süllyedhet egy nép? A 2015-ös irodalmi Nobel-díjas belorusz író és oknyomozó újságíró, Svetlana Alekszejevics *Elhordott múltjaink* című riport-regénye válaszol rá. Nyomasztó képet fest arról, milyen ösztönöket élesztett fel és tartósított a világtörténelmet befolyásoló szovjet rendszer. Birodalmi büszkeség, megalázottság, becsapottság és naiv-nosztalgikus ragaszkodás keveréke mindez. Ismerős érzések azoknak is, akik csak négy és fél évtizeden át éltek alattvalóként, s maguk kis országa polgáraiként sem tudnak kievickélni a múltból.

Ajánlott irodalom

D. Zöldhelyi Zsuzsa (szerk.): Orosz írók magyar szemmel II. Szemelvények a műfordítás történetéből. Budapest, 1985, Tankönyvkiadó; Dukkon Ágnes (szerk.): Orosz írók magyar szemmel III. Budapest, 1989, Tankönyvkiadó; Galambos Ferenc és Pók Lajos (szerk.): Nyugat repertórium. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó; Gecse Géza: A külpolitika hatása az 1870-es, 1880-as évek orosz nagyhatalmi gondolkodására. In Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. Budapest, 2010, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 177–192. o.; Gellért Oszkár: Kortársaim. Budapest, 1954, Művelt Nép; Hetényi Zsuzsa: Az orosz-zsidó próza története (1860–1940): In: Szvák Gyula, Gyimesi Zsuzsanna (szerk.): Szent Orsolyától Izaak Babelig. Budapest, Russica Pannonica, 2009. 191–217. o.; Hetényi Zsuzsa: „Csonka” Oroszország? Fordítási fehér foltok – ami az orosz prózáról alkotott magyar képből kimaradt. In Gárdos Bálint – Péter Ágnes – Ruttkay Veronika – Tímár Andrea – Vince Máté (szerk.): Idegen költők – örök barátaink. Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben. Budapest, 2010, L’Harmattan, 191–218. o.; Kemény G. Gábor (szerk.): Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből, II. Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó; Kozocsa Sándor, Radó György: A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1944-ig. Budapest, 1956; Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon 1919–1944. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó; Kun Miklós: A Csokoládé írójának titka. Valóság, 2003/12, 30–44.; Seres Attila: Szovjet kolónia egy „fasiszta” országban. Pártmunka, karrier és hétköznapok a budapesti szovjet követségen

⁷³ Többek között járt ott G. B. Shaw, Henri Barbusse, Romain Rolland, Károlyi Mihály stb. P. HOLLANDER: *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióban, Kínában és Kubában, 1928–1978.* é.n. [1996], Cserépfalvi, 105. o.

⁷⁴ SPIRA Veronika: Előrejelzés. Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Oroszország földjén.* Interart – Szépirodalmi, Budapest, 1989. *Új Írás*, 1990/8, 123–125. o.

⁷⁵ Idézi SPIRA: i. m., 123. o.

1934–1941. Fons, 2003/3, 359–429. o.; Zöldhelyi Zsuzsa: A külföldi közvetítés szerepe az orosz irodalom magyar fogadtatásában – XIX. század. Dolce filologia. [A végén bibliográfiával] Budapest, Műmű, 2009.